Genel Çizgileriyle

SELÇUKLU-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. ALİ SEVİM

TÜRK TARİH KURUMU

GENEL ÇİZGİLERİYLE
SELÇUKLU-ERMENİ İLİŞKİLERİ

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XX. DİZİ — Sa. 7

GENEL ÇİZGİLERİYLE
SELÇUKLU-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. ALİ SEVİM
A. Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi
Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1983

İÇİNDEKİLER

Tarihte ilk *Türk - Ermeni* ilişkileri, 1018 yılında *Selçuklular* tarafından başlatılmış ve aşağı yukarı üç yüzyıl gibi uzun bir süre devam etmiştir. Bu konuda, *Arap*, *Fars*, *Bizans*, *Haçlı*, *Gürcü*, *Süryanî* ve tabii olarak *Ermeni* kaynaklarında oldukça ayrıntılı bilgiler ve ilginç kayıtlar yer almaktadır. *Ermenilerle* ilgili olarak batıda, birçok eserler kaleme alınmışsa da bunlarda, genellikle *Selçuklu - Ermeni* ilişkilerinin zaman zaman ihmal edilmiş olduğu görülmektedir. Memleketimizde bu konuda henüz herhangibir özel çalışma yapılmamış olup, *Selçuklular* tarihi araştırmalarının ilgili bölümlerinde yer yer bilgiler verilmiştir. Biz ise bu küçük yazımızda, *Selçuklu - Ermeni* ilişkileri hakkında derli toplu, ancak *genel nitelikte* bilgi vermeye çalışacağız.

I.

SELÇUKLU FETHİNDEN ÖNCE ANADOLU'DA ERMENİLER

Bizans hâkimiyetindeki *Anadolu*'da vukuubulan *Selçuklu* fetih ve yerleşme hareketlerinden önce, *Doğu-Karadeniz* kıyıları, *Gürcistan* ve *Armenia* (*Van gölü–Batum* arası) memleketleri, *Gence*, *Dovin*, *Nahçıvan*, *Dübeyl*, *Tiflis*, *Tebriz* ve *Hoy* gibi *Müslüman* emîrliklerin hâkimiyetleri altındaki kent ve yöreleri dışında, *Bizans* imparatorluğuna tâbi *Ermeni Bagratuni* ailesinin yönetiminde bulunuyordu. *Anı'da krallar kralı* ünvanlı I. Gagik (990–1020), *Lori*'de kardeşi Gurgen, *Kars* (*Vanand*)'ta

* Adından da anlaşılacağı üzere, genel nitelikte olan bu yazı, 22 Nisan 1983 günü, *Türk Tarih Kurumu*'nda, *Atatürk Konferansları* dizisi çevçevesinde verilen "*Selçuklu-Ermeni ilişkilerine genel bir bakış*" adlı konferansımızın-küçük *bibliyografya*'da gösterilen konuyla ilgili belli başlı araştırma ve bir kısım kaynaklardan faydalanmak suretiyle - genişletilmiş şeklinden oluşturulmuştur.

Gagik'in amcaoğlu Abas (Abbas: 984–1020), *Gence-Karabağ* (*Erran*) bölgesinin güney taraflarında yine Gagik'in yeğeni Apusahl (Ebû Sehl) hâkim idiler. Aynı aileden III. Bagarat (989–1014), *Aphaza* ve *Gürcü* memleketlerinin büyük bir bölümünü elegeçirip hâkim olmuş, daha sonra da oğlu I. Giorgi (1014–1027) bu hâkimiyeti devam ettirmiştir. *Tiflis*'in güney yörelerinde ise *Ermeni Orbelian* sülâlesi hükümran idi. Sözkonusu *Bagratuni* sülâlesinin başka bir kolu da *Çoruh* ırmağının güneyi ile *Fırat* ırmağının kaynakları arasındaki bölgede (*Taik*, *Tao* ile *Bayburt*, *İspir* ve *Oltu*) egemen idi. Bu kolun önemli bir prensi olan *kuropalates* Davit, hâkim olduğu memleketleri genişletmek amacıyla *Erzurum*, *Pasinler*, *Malazgirt*, *Erciş ve Eleşkirt* (*Valarşakert*, *Bagrevand*) kent ve kalelerini yönetimi altına almıştı. Fakat onun 31 Mart 1000'de öldürülmesi üzerine, *Bizans* imparatoru II. Basil (Basileios: 976–1025), Davit'in *Bizans*'a tâbi olarak yönetim bakımından elinde tuttuğu memleketleri imparatorluğa bağlama fırsatını buldu. Bu amaçla o, beraberinde *Antakya* valisi Nikephoros Uranos olduğu halde, *Tarsus*'tan *Armenia*'ya geldi. İmparator, burada *Abhaz* kralı Bagarat, *Lori* kralı Gurgen, *Kars* kralı Abas ve *Vaspurakan* kralı Senek'erim (Sanhârîb) ile kardeşi Gurgen'i huzuruna kabul ederek onlara değerli armağanlar verdi ve yönettikleri memleketlerin hâmiliğini üzerine aldığını ilân etti; ayrıca komşu *Müslüman* emîrlere haberler göndererek özellikle *Vaspurakan*'a karşı saldırılara girişmemelerini tehdit dolu ifadelerle bildirdi. II. Basil, daha sonra *Bingöl* dağı üzerindeki Hafcic (Havçiç)'den *Bulanık*, *Bingöl* yoluyla *Malazgirt* ve *Eleşkirt*'e geldi. Burada beklemesine rağmen *Anı Ermeni* kralı Gagik'in gelmemesi üzerine, *Taik* bölgesine yürüyerek *Tortum* gölü yakınındaki *Uht'ik'i* ve diğer kaleleri işgal ile buralara *Bizans* komutanları atadıktan sonra *İstanbul*'a döndü. Basil, Davit'in elinde tuttuğu bütün *Ermeni* memleketlerini *Bizans*'a

bağlamış ve esasen *Muş* ve yörelerinin (*Taron*), daha önce *Bizans*'a ilhak edilmiş olması dolayısıyla *Gürcistan*'a değin olan *Ermeni* memleketleri böylece doğrudan doğruya *Bizans* yönetimi altına alınmış oldu.

Vaspurakan adı verilen *Van gölü* havzası ise, *Ermeni Ardzruni* ailesinin yönetiminde idi. Havzanın doğu tarafı (*Antsevatsik*) bu aileden Gurgen Haçik'in, güney tarafları *(Rıştunik)* da kardeşi Senek'erim'in (990–1006) elinde idi. Fakat Haçik'in ölümü (1003/4) üzerine havzanın tümü Senek'erim'in hâkimiyetine geçmiştir. Aşağı yukarı *Van gölü* havzasından *Batum*'a değin uzanan memleketler, çeşitli *Ermeni* aile kollarının yönetimleri altında, halklarının birbirlerinden ayrı yaşamaları nedeniyle siyasal bir birlikten yoksun bulunuyordu. Yöresel *Müslüman* emîrliklerle yaptıkları çatışmalar yanında, özellikle derebeylik düzeni içinde bulunan bu aile kolları arasında sürüp giden anlaşmazlıklar da *Ermeniler* arasında tam bir birliğin oluşmasına engel olan nedenlerin başında gelmekte idi; ayrıca, tâbi görünmelerine rağmen *Bizans* imparatorluğunun mezhep ve siyasal baskılarına ve hattâ zaman zaman ciddî bir şekilde giriştikleri askerî hareketlere karşı aralarındaki anlaşmazlıkları bırakıp geniş direniş eylemlerine başvurmakta idiler. Fakat *Bizans*'ın büyük ve dirayetli imparatoru olan II. Basil, imparatorluğun *Müslüman* devletlerle yapmakta olduğu mücadelelerin önemli bir cephesini oluşturan *Doğu-Anadolu* bölgesinde, vasal *Ermeni* krallıklarının bu isyankâr hareket ve davranışlarını hoş karşılamamakta idi. Bu nedenle o, sözkonusu *Ermeni* memleketlerinin yönetimini doğrudan doğruya *Bizans*'a bağlamak amacıyla kuvvetli ve kalabalık bir orduyla harekete geçerek *Doğu-Anadolu*'ya gelip *Vaspurakan*'ı ilhak ettiğini ilân ettikten (12 kale, 4400 köy ve 115 manastır) sonra, bu bölgede oturan 40 bin *Ermeniyi*, *Bizans*'ın geleneksel siyaseti uyarınca, göçe zorlayarak *Orta-Anadolu*'da *Sivas*, kısmen de *Kayseri* kent ve yörelerine yerleş-

tirmiş, böylece tarihte en büyük *Ermeni* tehciri yapılmıştır. Basil, *Van gölünün* kuzeyindeki dağlarla *Büyük Zap* suyu vadisinden *Urmiye gölüne* dek uzanan bölgede *Grek Vaspurakania* adıyla yeni bir eyâlet tesis etmiştir. Daha sonra (1021/22) *Erzurum* yönünde harekâtını sürdüren Basil, *Aras* ırmağı vadisinde, *Gürcü* Giorgi'nin kuvvetlerini bozguna uğrattıktan sonra *Tiflis*'i işgal etmiştir. Kendi üzerine de yürüyeceği korku ve endişesiyle *Anı* Ermeni kralı Ioannes Sımbat (1018–1041) "Ölümünden sonra bütün devletinin *Bizans*'a devri" hususunda yazılı bir antlaşma imzalamak suretiyle Basil'e itaat ile kentin anahtarlarını teslim etmek zorunda kalmıştır. Kendisi de antlaşmaya göre, ölünceye dek *Bizans*'ın *Anı ve Büyük Armenia* valisi olarak kalacaktı. Böylece *Vaspurakan*'dan sonra *Armenia* da, *Gürcistan*'ın bir kısmı ile birlikte, bazan savaş, bazan da antlaşmalar yoluyla, yönetim bakımından doğrudan doğruya *Bizans*'a bağlanmış oldu.

II.

ÇAĞRI BEY'İN DOĞU-ANADOLU SEFERİ İLK SELÇUKLU-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Henüz *Selçuklu* devleti kurulmadan önce, 1015–1021 yılları arasında, *Selçuklu* başbuğlarından sultan Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in, ilk *Selçuklu–Ermeni* ilişkikilerini oluşturan *Doğu–Anadolu*'ya yaptığı keşif seferi sırasında, *Ermeni* ve *Gürcüler*, vasal statülerine rağmen *Bizans*'la ciddî bir anlaşmazlık içinde bulunuyorlardı. Çağrı Bey, üç bin kadar bir atlı kuvvetiyle *Mâveraünnehr*'den hareketle *Horasan* ve *Azerbaycan* üzerinden *Doğu-Anadolu*'ya ulaşıp *Van gölü* bölgesi *Ermeni* topraklarına (*Vaspurakan*) girdi. O zamana değin hiç *Türk* askeri görmemiş olan *Ermeni*ler, *Ermeni* kaynaklarında belirtildiği üzere, "Mızrak, ok ve yaydan silâhları çekili olan, beli kemerli, kadınlarınkine benzeyen uzun ve örülü saçlı, rüzgâr gibi uçan *Türk* atlıları" karşısında korku ve dehşete kapılmışlardır. Yapılan çarpışmalarda Senek'erim'in, oğlu Davit ve Şapuh kumandasında sevkettiği kuvvetler, önce biraz direnmeye çalışmışlarsa da çok geçmeden, özellikle "Yağmur gibi atılan oklar"ın yarattığı panik dolayısıyla, bozguna uğramaktan kurtulamamışlardır. Çağrı Bey, mahfuz ve müstahken kaleler dışında, *Vaspurakan* bölgesinin batı taraflarını elegeçirmeyi başarmış, kendisine artık hiçbir *Ermeni* kuvveti karşı koyamamıştır. Bu kesin zaferden sonra Çağrı Bey, daha kuzeye *Nahçıvan* taraflarına yönelerek *Gürcü* memleketlerine girip akınlara başladı; *Gürcü* kumandanı Liparit'in savaşa cesaret edememesi üzerine, bütün bölgeye hâkim olmakta güçlük çekmedi. Daha sonra o, atlılarıyla *Dovin* kentinin güneyindeki *Nik* bölgesine girerek kendilerine karşı koymaya çalışan *Becni* kalesi kumandanı Vasak

Pahlavuni'nin kuvvetlerini bozguna uğratmıştır; hattâ Vasak Pahlavuni de ölenler arasında idi. Böylece *Nahçıvan* ve *Nik* bölgesi de *Selçuklu* kuvvetleri tarafından istilâ ve akınlara uğratılmıştır. Netice itibariyle Çağrı Bey, ilk *Selçuklu-Ermeni* ilişkilerini oluşturan bu keşif seferini tamamladıktan sonra atlılarıyla yeniden *Azerbaycan* ve *Horasan* üzerinden *Mâveraünnehr*'e dönüp, devlet kurma yolunda mücadeleler yapmakta olan kardeşi Tuğrul Bey'e ulaşarak yaptığı keşif seferi hakkında bilgi vermiştir.

Çağrı Bey'in *Ermeni* ve *Gürcülerle* giriştiği bu ilk ilişkiler ve mücadelelerden sonra, kaynaklarda *Balhan*, *Irak* ve *Nâvekiyye* adlarıyla anılan Arslan Yabgu'ya bağlı *Türkmen* zümreleri, 1028 yılında, Gazneli Mahmud ve daha sonra yerine geçen oğlu Mesud'un sıkıştırma ve şiddetle izlemeleri sonucunda, batı yönüne hareketle *Azerbaycan* üzerinden *Doğu-Anadolu*'ya, *Bizans*'a tâbi olduğunu gördüğümüz *Ermeni* topraklarına akınlarda bulunmuşlar, hattâ *Bizans*'la mücadelelere devam etmek üzere, *Azerbaycan* hükümdarı Vehsudan'ın hizmetine girmişlerdir. Bu *Türkmenler*, 1038–1043 yılları arasında, Ebu'l-Heycâ el-Hezbânî'nin yönetiminde bulunan *Urmiye*'den hareketle *Vaspurakan* bölgesi *Ermeni* topraklarına girerek prens Haçik'in kumandasındaki *Ermeni* kuvvetlerini bozguna uğratmışlar ve Haçik de çarpışmalar sırasında öldürülmüştür. Daha sonra *Aras* ırmağı yörelerine gelen bu *Türkmenler*, *Becni* kalesine karşı saldırıya geçmişlerse de *Anı Ermeni* kralı Gagik'in müdahalesi üzerine, kaleyi alamamışlardır; ancak bu bölgedeki *Ermeni* memleketlerine akınlarda bulunarak sayısız tutsak ve ganimetler elegeçirmişlerdir. Adıgeçen *Türkmenler* daha sonra *Rey*'e dönmüşlerdir.

III.

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDEKİ İLİŞKİLER

Sultan Tuğrul devri (1040-1063)

Büyük Selçuklu devletinin ilk sultanı Tuğrul Bey'in 1043 yılından itibaren *Anadolu* seferlerine başladığı sıralarda, daha önce görüldüğü üzere, *Bizans* imparatoru II. Basil'in, imparatorluğun doğu sınırlarını güvence altına almak ve dolayısıyla komşusu bulunduğu *Müslüman* memleketlerini elegeçirme siyaseti nedeniyle, bu bölgedeki küçük *Ermeni* ve *Gürcü* siyasal teşekkülleri olan vasal krallıkların yönetimlerini doğrudan doğruya merkeze bağlaması ve *Ermeni* nüfusunu *Orta–Anadolu*'ya tehciri sonucunda, bu bölgede artık herhangibir *Ermeni* ve *Gürcü* devleti mevcut değildi. Bununla birlikte birçok *Ermeni* ve *Gürcü* generalleri, *Bizans* ordusunda görev alıp *Selçuklularla* yapılan savaşlara katılmışlardır. *Anadolu*'ya *Selçuklu* akınlarının başladığı sıralarda, *Bizans* tahtına geçen IX. Konstantin Monomak (1042–1055), *Ermeni* halkına çok ağır vergiler yükledikten başka birçok *Ermeni* ilerigelenlerini de *Anadolu* içlerine sürmüştür. Eski ülkesi *Kars* ve yörelerini yeniden elegeçirme planlarını uygulamaya çalışan II. Gagik, *Kayseri*'de bir *Bizans* kıyımına girişmişse de yakalanıp öldürülmüş, ayrıca *Kars* ve hattâ *Van* bölgesi *Ermeni* hanedanlarının tüm soyları âdeta yok edilmiş ve onlara ait olan bütün malikâneler ellerinden alınmıştır (1046-48). Bütün bunlardan başka *Bizans* bürokratları ve papazları, *Ermeni* kent, kilise ve manastırlarını elegeçirip buralara yerleşmişlerdir; *Ermeni* kilisesi ortadan kaldırılmaya çalışılmış ve bu nedenle dinî kıyımlar yapılmıştır. Böylece *Bagratuni* ve *Ardzruni* aileleri âdeta ortadan kaldırılmıştır. Bütün bu *Bizans* eylemlerinin akisleri, bilinen

Ermeni kaynaklarında geniş ve kin dolu ifadelerle yer almıştır. Bununla birlikte sonradan cereyan eden siyasal ve askerî olayların gösterdiği üzere, Basil devrindeki *Bizans* imparatorluğunun kudret ve kuvveti sayesinde, *Doğu-Anadolu*'daki *Ermeni* ve *Gürcü* krallıklarının yönetim bakımından *Bizans*'a bağlanması, daha sonra tahta geçen güçsüz imparatorlar zamanlarında amaç edilen sonuçları vermediği gibi, *Selçuklu* istilâ ve fetihlerini de kolaylaştırmıştır.

Sultan Tuğrul, devletin başkentini *Nişabur*'dan *Rey*'e naklettikten sonra *Selçuklu* prens ve emîrlerini batı yönündeki memleketlerin fethiyle görevlendirdi. Bu cümleden olarak İbrahim Yınal, fetihlerini birkaç yıl içinde *Hemedan* ve *İsfahan* bölgesinden *Dicle* ırmağı kıyılarına değin ulaştırırken, Kutalmış da *Aras* ırmağını geçip *Ermeni* ve *Gürcü* memleketlerine girmeyi başardı. Prens Hasan ve Yakutî, *Hazar* kıyılarıyla *Azerbaycan*'ı fetihle meşgul oluyorlardı. Bu sıralarda *Erran*'da, daha önce görüldüğü üzere, yönetimleri *Bizans*'a bağlanan *Ermeni* ve *Gürcü* halkları ile *Müslüman Şirvanşahlar* ve *Şeddadoğulları* beylikleri bulunuyordu. *Bizans* imparatoru IX. Konstantin Monomak'ın 1045 yılında, *Gürcü* kumandanı Liparit'in yönetiminde sevkettiği kuvvetler, *Şeddadoğluları* beyliğinin başkenti *Dovin'e* değin ilerlemişlerdi. Kutalmış, *Şeddadoğullarını* *Bizans'a* karşı savunma amacıyla, harekete geçerek Liparit'i *Gence* önlerinde ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Öte yandan prens Hasan, daha önce görüldüğü gibi, Basil tarafından sınırları genişletilerek *Grek Vaspurakan*'ı haline dönüştürülen *Van gölü* bölgesine akınlara başladı. O, 1047/48 yılında, *Bizans*'ın *Vaspurakan* valisi Aaron ile *Büyük Zap* suyu kıyılarında yaptığı savaşta bozguna uğrayıp şehit olmaktan kurtulamadı. Bunun üzerine *Azerbaycan* genel valiliğine atanan İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'den aldığı buyruk üzerine, Kutalmış ile birlikte harekete geçerek Eylül 1048'de

Pasin ovasında *Hasankale* (*Kapetru* kalesi) önlerinde Liparit, Aaron ve Katakalon kumandasındaki *Bizans* ordusunu bozguna uğratmış, başkomutan Liparit de tutsak alınmıştı. Ölüm ve tutsaktan kurtulabilen birçok *Bizans*, *Ermeni* ve *Gürcü* askeri, *Van* ve *Anı* kalelerine güçlükle sığınabilmişlerdir.

Sultan Tuğrul, 1054 yılı başlarında, bizzat ordusuyla harekete geçerek *Doğu-Anadolu*'da fetihlere başladı. İlk hamlede *Muradiye* ve *Erciş*'i fethetti. *Çoruh* ırmağı havzasına gönderdiği kuvvetler, *Bayburt*'u fethile *Trabzon*'a değin akınlarda bulundular; bir kısım kuvvetler de *Kafkasya*'ya dek ilerlediler. Bunlardan başka *Kars* yönünde harekâtta bulunan bir *Selçuklu* birliği ise çoğunluğunu *Ermeni* askerlerinin oluşturduğu *Bizans* kuvvetlerini bozguna uğratmakta güçlük çekmedi. Tuğrul Bey, *Bizans* muhafızı olarak *Ermeni* Vasil'in savunduğu *Malazgirt* kalesini kuşatıp sıkıştırdı ise de fethedemedi. Tuğrul Bey'in *Anadolu*'dan ayrılmasından sonraki yıllarda, fetihle görevlendirilen *Selçuklu* emîr ve kumandanları, *Malatya*'ya değin ileri hareketlerini sürdürmüşler, hattâ Temmuz 1059'da *Ermenilerin* nüfusça yoğun bulunduğu *Sivas*'ı elegeçirmişlerdir.

Sultan Alparslan devri (1063-1072)

Selçuklu-Ermeni ilişkileri sultan Alparslan zamanında da devam etmiştir. Sultan Tuğrul'un ölümü (Eylül 1063) üzerine, *Büyük Selçuklu* imparatorluğu tahtına geçen Alparslan, daha önceleri *Anadolu*'da girişilen *Selçuklu* akınlarını sürdürmek amacıyla, Şubat 1064'de, ordusuyla *Rey*'den *Azerbaycan*'a geldi. *Urmiye* gölünün kuzey-doğusundaki *Merend* kentine ulaştığı zaman *Anadolu*'ya sürekli olarak akınlar yapmakta olan emîr Tuğtegin, huzuruna gelip giriştiği akınlar ve özellikle *Anadolu*'ya giden yollar hakkında kendisine bilgi arzetti. Daha sonra *Nahçıvan*'a gelen Alparslan, teknelerle yapılan bir köprüden *Aras* ırmağını geçtikten sonra ordusunu ikiye ayırdı. Bizzat başında bulunduğu birliklerle hiçbir direnişle karşılaşmaksızın *Erran*'daki *Lori*

Ermeni topraklarına girip *Bizans* adına burasını yöneten *Ermeni* Davit Anholin'in oğlu Giorg(Kiuri) ile, "İtaat etmesi, yıllık vergi ödemesi, kızını sultana vermesi" şartlarıyla bir antlaşma yaptı; Giorg, *Selçuklu* vasalı olarak sultanın lütuf ve ihsanlarına nail oldu ve yine eski görevinde kaldı. Alparslan, buradan hareketle *Gürcistan*'a girip *Kangarni* (*Kangark*), *Kartlı* ve *Javakhet* (*Tiflis-Çoruh* ırmağı arası) bölgesini fethettikten başka *Gürcistan*'ın kuzey ucundaki *Kvelis-Kur*'a değin ileri harekâtını sürdürdü. Bu bölgede birçok kent ve kaleleri fethile hâkimlerinin vasallıklarını kabul etti. Bundan başka sultan, *Akşehir*'i (*Sepidşehr*, *Ahalk*'*alak*'i) de fethetti. *Kafkas* dağlarına kaçan *Gürcü* prensi IV. Bagarat ile, huzuruna gelen elçisi aracılığıyla "İtaat arzetmesi ve yıllık vergi ödemesi" şartlarıyla barış yapıp vasallığını kabul etti. Sultan Alparslan, daha ileri gitmeyerek dönüp *Aras* ırmağı havzasına geldi; bu bölgede de birkaç kaleyi fethetti. Daha önceleri *Ermeni Bagratuni* krallığının başkenti bulunan ve *Doğu-Anadolu*'nun en müstahken ve önemli kalelerinden birine sahip olan ve *Ermeni* Sımbatoğlu Bagarat ile *Gürcü* Bakuranoğlu Grikor (Grikori)'un müştereken savundukları *Anı*'yı kuşatmaya başladı. Bu sırada, oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk'ün kumandasındaki ikinci bir *Selçuklu* kuvveti, *Aras* ırmağı vadisi boyunca hareket edip *Sürmeli* (*Surmari, Surb Mari*)'yi elegeçirdikten sonra kaynaklarda Farsça şekliyle kaydedilen ve mahfuz surlara sahip olan *Meryemnişin* kalesini kuşatmakta idi. *Hıristiyanların* kutsal yerlerinden biri olan *Meryemnişin* güçlükle de olsa fethedildi. Oğlunun bu önemli kaleyi almasına çok sevinen Alparslan, şiddetle sürdürmekte olduğu kuşatma ve sıkıştırma harekâtından sonra *Ermeni* kaynaklarında "Asla zaptolunamaz" şeklinde vasıflanan *Anı*'yı saldırıyla fethetmeyi başardı. Çok geçmeden içkalede direnmekte olan Bagarat ve Grikor da vergi ödeme karşılığında "aman" ile teslim olmak zorunda kalmışlardır. Öte

yandan *Anı* kalesinin fethedildiğini haber alan ve *Bizans* adına *Kars*'ı yönetmekte olan Abas Şâhanşahoğlu Gagik, aynı âkıbetin kendi başına da gelebileceği düşüncesiyle tâbiiyetini arzetmek üzere, sultanı *Kars*'a davet etti. Sultan Tuğrul'un ölümü dolayısıyla kara giysiler giymiş olduğu halde, Alparslan'ı karşılayan Gagik, *Selçuklu* vasallığını kabul ettiğini arzetmesi üzerine, sultan ona törenle hil'atler verdi. Böylece o, *Bizans* adına yönettiği *Kars*, *Anı*, *Lal* (*Allahverdi*) vs. yerleri *Selçuklu* istilâ ve fethinden korumuş oldu. Bununla birlikte Gagik, sultanın buradan ayrılmasından çok geçmeden sonra adıgeçen memleketlerin yönetimini, *Zamantı* (*Pınarbaşı*), *Komana* ve *Larisa*'ya karşılık *Bizans* imparatoru Konstantin Dukas'a teslim etmiştir. Sultan Alparslan, gerçekleştiridiği bu sefer sonucunda fethettiği *Bizans*'a tâbi *Ermeni* ve *Gürcü* memleketlerini beraberinde bulunan emîrler arasında şöylece bölüştürdü: *Van gölü* bölgesini *Nahçıvan* emîri Sakaroğlu Ebû Dülef'e, *Anı* ve yörelerini *Dübeyl* emîri Ebu'l-Esvâroğlu Minûçehr'e, *Gürcistan*'ın bir kısmını *Gence* emîri Fadlûn'a, bir kısmını da *Tiflis Câferoğulları* emîrliğine vermiştir. Sultan, başta *Bağdad Abbasî* halifesi el-Kaim Biemrillah olmak üzere, bütün *İslâm* hükümdar ve emîrlerine birer *fetihnâme* göndererek kazandığı zaferleri ve yaptığı fetihleri bildirmiştir. Bu haber üzerine *Bağdad* ve öteki bellibaşlı *İslâm* memleketlerinde büyük sevinç gösterileri yapılmıştır. Ayrıca halife, Alparslan'a *Ebu'l-Feth* (Fetih babası) ünvanını vermiştir.

Sultan Alparslan, genel çizgileriyle vermeye çalıştığımız *Doğu-Anadolu* ve *Gürcistan* seferinden sonra imparatorluk içinde ortaya çıkan birtakım huzursuzlukları ortadan kaldırmak ve doğu sınırlarında bazı fetihlerde bulunmak amacıyla *Doğu-Anadolu*'dan ayrılmış, bununla birlikte burada fetihlere devam edilmesi hususunda gerekli buyrukları vermeyi ihmal etmemiştir. Bu cümleden olarak *Anadolu* fetih harekâtıyla görevlendirilen başta Horasan

Sâlârı (Sâlar-i Horasan), Gümüştegin, Afşin, Ahmedşah vs. *Selçuklu* emîr ve kumandanları, bir yandan *Karaman*, *Kayseri*, *Malatya*'ya, öbür yandan da *Urfa*, *Siverek*, *Ergani*, *Adıyaman*, *Gaziantep*, *Antakya*, *Haleb* kent ve yörelerine değin ileri hareketlerini sürdürmüşlerdir. Bu vesiyle *Selçuklu* kuvvetleri, özellikle *Malatya*, *Sivas* ve *Kayseri* illeri ve yörelerinde, artık siyasal bir teşekkülden yoksun olarak oturmakta olan *Ermenilerle* ilişkilerde bulundular. Esasen *Selçuklu* istilâ ve fetihleri dolayısıyla *Anadolu*'da *Bizans* hâkimiyetinin çöküşünden istifade eden ve *Bizans*'la araları açık ve gergin bulunan *Ermeniler* de zaman zaman isyana başlayarak bu çöküşü daha çabuklaştırıyorlar ve *Selçukluları*, kendileri için âdeta bir *kurtarıcı* olarak karşılıyorlardı. Hattâ *Ermeni Bogusag* ailesinin bütün bireyleri *İslâmiyeti* kabul edip Alparslan'dan *Siverek* yörelerinde yerleşme izni almışlardır.

Sultan Alparslan, 1067/68 yılında, *Horasan*'dan hareket edip ikinci kez *Aras* ırmağını geçerek daha önce tâbiiyet altına aldığını gördüğümüz *Gürcistan*'a girdi ve buradaki *Gürcü* (Ahastan ve Bagarat) ve yukarıda adları geçen *Müslüman* hükümdarlar yeniden kendisine itaatlarını arzettiler. Bununla birlikte sultanın esas amacı, *Anadolu*'da *Bizans*'ı tamamiyle çökertecek olan büyük ve etkili askerî hareketlerde bulunmak idi. Fakat imparatorluğun doğu sınırlarında *Türk* hakanının (*Karahanlı*) ölümü üzerine ortaya çıkan buhran dolayısıyla harekâtını sürdürmeyerek geri dönmek gereğini duydu. 1064 seferinden sonra yaptığı gibi, bu kez de fethe devamla görevlendirdiği *Kutalmışoğulları* Mansur ve Süleyman, Yakutî, Erbasgan (Erbasan), emîr Sunduk (Sandak), Afşin, Ahmedşah, Türkmân et-Türkî, Demleçoğlu Muhammed, Duduoğlu vs. gibi *Selçuklu* prens, emîr ve *Türkmen* beyleri, geniş askerî hareketlere girişerek *Bizans*'ın ağır bir şekilde yıpratılmasını sağlamada büyük başarılar kazanmışlardır.

Sultan Melikşah devri (1072-1092)

Daha önce görüldüğü üzere, sultan Alparslan, 1064 ve 1067/68 seferlerinde, *Ermeni*, *Gürcü* ve *Aphaza* memleketlerini fethile beraberindeki vasal emîrlerin yönetimlerine bırakmıştı. Alparslan'ın ölümü (1072) üzerine yerine geçen oğlu Melikşah zamanında, Bagarat'ın ölümü ve *Gürcü* tahtına oğlu II. Giorgi (1072–1089)'nin geçmesinden sonra, onun yönetim alanı içinde bulunan *Gag* kalesi kendisine karşı ayaklanmıştı. Ayaklanmayı bastıran Liparitoğlu Iuvane (Yuvane), bu kez, kaleyi *Gence* emîri Fadlûn'a sattı. Fakat çok geçmeden Iuvane ve oğlu Liparit, tâbiiyetlerini bildirmek ve teveccühünü kazanmak amacıyla sultan Melikşah'ın yanına gittiler. Bu ziyaretten sonra Melikşah, Iuvane ve oğlu ile birlikte ordusuyla *Gürcistan*'a gelerek *Samşuvilde*'yi fethettikten sonra *K'art'li* bölgesindeki bazı kaleleri almış ve pek çok ganimet elegeçirmiştir (1076 başları). Sultan, bu bölgeleri (*Erran ve Şirvan*) maiyyeti emîrlerinden Savtegin'e ıkta etmiş, o da *Erran* bölgesine çok sayıda *Türkmen* yerleştirmiştir. Savtegin, *Gürcü* prensi Giorgi ile giriştiği mücadelelerde pek başarılı olamadı. *Gürcüler*, bölgedeki birçok kaleleri geri aldılar. Bu sıralarda *Bizans* sınırındaki *Bizu* kentinde oturmakta olan eski *Ermeni* kralı Gagik, sultan Melikşah katında, vasal sıfatıyla, *Anı* yönetiminin kendisine verilmesi hususunda girişimlerde bulunmayı denemişse de olumlu bir sonuca ulaşamamıştır. Öte yandan *Gürcülerin* kazandıkları bu başarı üzerine, harekete geçen *Selçuklu* ordusu, *Erran* ve *Şirvan* memleketlerini yeniden elegeçirmiştir. Bu askerî hareketler sırasında adıgeçen bölgeler, direniş dolayısıyla tahribata uğradıktan başka, bölge halklarına da ağır vergiler yüklenmişti. Bu sebeble *Anı Ermeni* başpiskoposu Barseğ, bazı prens ve din adamlarından oluşan bir heyetle birlikte vergileri azaltmak ve Philaretos Brachamios'un çabalarıyla sayıları dörde çıkarılmış olan *Ermeni Patrikliğinin* durumunu arzetmek üzere, *İsfahan*'a sultan Melikşah'a gitti. Sultan, huzuruna kabul ettiği

Ermeni heyeti mensuplarını çok iyi bir şekilde karşılamış, "*Ermeni Katolikosluğunun* tek bir makamla temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve ruhanîlerin vergi dışı tutulmaları" hususlarında bir buyruk (ferman) hazırlatıp Barseğ'e verdi. Melikşah, içinde ilerigelen *Selçuklu* askerî ve mülkî erkânının da yer aldığı bir askerî birliğin korunması altında onları memleketlerine uğurladı. Sultanın sözkonusu ferman emîrlerini yerine getirmekle görevlendirilen *Azerbaycan* genel valisi Kutbuddin İsmail, derhal vergileri kaldırdığı gibi, *Ermenilerin* oturdukları memleketleri imar ettirdikten başka bütün *Ermeni* kilise ve manastırlarını da *Selçuklu* devleti adına himayesi altına almıştır. Büyük Sultan Melikşah'ın, imparatorluk içinde, başta *Ermeniler* olmak üzere, *Selçuklu* yurttaşı olarak yaşamakta olan, bütün gayri *Müslim* azınlıklara gösterdiği hoşgörü nedeniyle *Ermeni* ve *Süryanî* kaynaklarında, kendisi hakkında pek çok övgü dolu ifadeler kaydedilmiştir. Sultanın ölümü dolayısıyla *Ermeni* müellifi Urfalı Mateos (S. 178) "Herkesin babası, bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi sultanın ölümü, bütün dünyayı büyük bir matem içine düşürdü" demiştir. Aynı müellif, Kutbuddin İsmail hakkında da (S. 179) "İsmail iyi ve çok merhametli ve imar edici bir şahıstı. O, bütün *Ermenistanı* idaresi altına almış olup, memleketi imar etmeye başlamış ve bütün manastırları *İranlıların* fenalıklarına karşı himaye etmiştir" sözlerini kaydetmiştir.

Antakya Ermeni prensliğinin Selçuklu sınırlarına alınması

Haleb bölgesi dışında, hemen hemen bütün *Suriye* ve *Filistin* ülkelerini hâkimiyeti altında bulunduran Tâcüddevle Tutuş ile, başkenti *Musul* olmak üzere, *Kuzey-Irak* ve bütün *Kuzey-Suriye*'yi kapsamak suretiyle genişlemiş olan *Büyük Selçuklu* imparatorluğu vasalı *Arab Ukayloğulları* emîrliği hükümdarı Şeferüddevle Müslim arasında siyasal ve askerî çekişme ve çatışmaların şiddetle sürmekte olduğu 1084 yılında, *Bizans* hâkimiyetindeki *Anadolu*'da büyük fetihlerde bulunarak başkenti *İznik*

olan *Türkiye Selçuklu* devletini kuran Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın *Antakya*'ya yöneldiğine şahit oluyoruz. *Selçuklu-Bizans* mücadelelerinin zirvesini oluşturan *Malazgirt* meydan savaşını izleyen yıllarda, *Selçukluların Anadolu*'ya girip yurt edinmeye başlamaları üzerine, güney-doğu *Anadolu* bölgesi gibi, *Antakya*'nın da fiilen *Bizans*'la ilişkisi kesilmiş durumda idi. Süleymanşah'ın *Antakya*'nın fethine giriştiği sıralarda şehirde, *Bizans* valisi olarak Philaretos Brachamios adlı bir *Ermeni* asilzadesi bulunuyordu. Esasen *Ermeniler*, *Malazgirt* savaşından sonra *Anadolu*'da *Bizans* hâkimiyetinin süratle çökmesi dolayısıyla *Fırat* ırmağı kıyıları, *Malatya*, *Kilikya*, *Gaziantep* (*Delük*) ve *Urfa*'ya çekilip bazı küçük prenslikler kurarak nüfusça çoğalmaya başlamışlardı. Bu prensliklerin en büyüğünü kuran Philaretos Brachamios'tur. Şöyleki : *Van gölü* bölgesi (*Vaspurakan*) *Ermenilerinin* soylularından olan Philaretos, *Malazgirt* savaşı sırasında, *Palu*'daki *Bizans* kuvvetlerinin komutanı bulunuyordu. Özellikle, sözkonusu savaştan sonra *Bizans* hâkimiyetinin çökmekte olduğu yıllarda, etrafına topladığı *Ermeni* ve *Frank* kuvvetleriyle *Maraş* ve yörelerinde bir *Ermeni* prensliği kurarak yerleşmiş ve bu kez, *Bizans*'a tâbi olmayarak *Maraş-Urfa* arasındaki yerleri elegeçirmiş, çok geçmeden *Sümeysat* (*Samsat*) ve hattâ *Malatya* şehir ve kalelerini de yönetimi altına almıştır. Bunlardan başka o, *Harput*, *Palu*, *Anazarba*, *Elbistan*, *Tarsus* ve *Göksun* (*Keysun*)'u da elegeçirdikten sonra ırkdaşı *Ermenilerin* yardım ve destekleriyle *Bizans* yönetimine son vererek *Urfa*'ya da hâkim olmuştur. Şehir yönetimine *Gürcistan* prensi Davit'in çadır muhafızı *Ermeni* Abukapoğlu Vasil'i atamış (1077/78), fakat onun ölümü üzerine çıkan karışıklıklar dolayısıyla daha sonra oğlu Barsama (Barsam, Parsama)'yı vali olarak göndermiştir (1083).

Philaretos Brachamios

Philaretos, *Ermenilerin* çoğunlukta olduğu *Antakya*'yı da elegeçirme girişiminde bulundu : *Bizans*'ın şehirdeki dükü Iosephos Tarkhaniotes'in ölümü üzerine Phi-

laretos, 1073 yılında, kentteki *Ermeni* yandaşlarıyla ilişkiler kurdu. Çok geçmeden *Bizans* imparatoru Mikhael, Isaakhios Komnenos'u *Antakya* valiliğine atamışsa da Philaretos'un girişimleri sonucunda çıkan karışıklıkların ve ayaklanmaların bastırılması mümkün olamamıştır. Daha sonraki yıllarda Isaakhios Komnenos'un *İstanbul*'a çağrılması üzerine, *Ermeni* senyörü Vasak Pahlavuni *Antakya*'ya vali olarak atanmıştır. Fakat onun, 1078 yılında, *Bizans* askerleri tarafından şehir çarşısında keserle öldürülmesi sonucunda Philaretos, soylular taburunca davet edilerek *Antakya* kendisine teslim edilmiştir. Böylece Philaretos, sınırları, *Kilikya*'-dan güney-doğu *Anadolu* bölgesine dek uzanan oldukça büyük bir *Ermeni* prensliği kurmayı başarmıştır. Bununla birlikte o, bir taraftan *Bizans*'a tâbi görünmek, diğer taraftan da *Büyük Selçuklu* imparatorluğuna yıllık vergi ödemek ve dolayısıyla tâbiiyet arzetmek suretiyle prensliğini muhafaza etmekte idi. Bütün bunlarla birlikte Philaretos, yönetimi altında tuttuğu memleketlerdeki *Bizans* halkına ve hattâ ırktaşları *Ermenilere* zulme varan muamelelerde bulunmakta ve geniş çapta kıyımlara girişmekte idi. Urfalı Mateos'ta (S. 147 vd.), onun hakkında, nefret dolu pek çok ifadeler kullanılmıştır.

Philaretos, 1084 yılında, *Türk* asıllı İsmail adlı birisini *Antakya*'da *şıhne* (askerî vali) olarak bıraktıktan sonra yine kendi yönetimi altında tuttuğunu gördüğümüz *Urfa*'ya gitmişti. O, zalim ve kötü tabiatı dolayısıyla kendi öz oğlu Barsama'ya bile sert davranışlarda bulunmuş ve hattâ onu hapse atmıştı. Babasının yokluğundan faydalanan ve hapisten kaçmayı başaran Barsama, şıhne İsmail ile birlikte askerlerin ve halkın desteğini de kazanıp *Antakya*'yı, bu sıralarda, başkent *İznik*'te bulunan *Türkiye Selçuklu* hükümdarı Süleymanşah'a teslime karar verdiler, bu nedenle onu şehre davet ettiler. Bunun üzerine Süleymanşah, emîr Ebu'l-Kasım'ı *İznik*'te bırakarak 300 atlıyla *Antakya*'ya hareket etti.

O, şehre hâkim olmak isteyen Tutuş ile, kentten her yıl *Büyük Selçuklu* imparatorluğu adına vergi almakta olan Müslim'in, kendisinin gelmekte olduğunu haber alabilecekleri ve dolayısıyla herhangibir şekilde engellemeye girişebilecekleri ihtimalini gözönüne alarak geceleri devamlı hareket, gündüzleri de vadilerde gizlenmek suretiyle, bütün *Anadolu*'yu kuzeyden güneye oniki gecede geçmiştir. Böylece *Antakya* yakınlarına gelen Süleymanşah, kente yaklaşmış olduğu haberinin duyulup yayılmasını önlemek ve şehri kolayca fethetmek amacıyla, bu yörelerde bulunan *Umraniye* çiftliğindeki insanların hepsini öldürtmüş ve gizlice şehir surları önüne gelmeyi başarmıştır. Süleymanşah, şıhne İsmail ve Barsama ile işbirliği yaparak surların şerefelerine ipler attırmak suretiyle bir kısım askerlerini yukarı çıkartmış, onlar da gizlice inip şehrin *Fâris* kapısını açtıktan sonra öteki *Selçuklu* atlıları da *Antakya*'ya girip elegeçirmişlerdir (12 Aralık 1084). Çok geçmeden Mencekoğlu adlı bir *Türkmen* beyi de atlılarıyla Süleymanşah'ın hizmetine girmiştir. Böylece daha da güçlenen Süleymanşah, direnmeye çalışan Philaretos yanlısı bazı askerleri kesin yenilgiye uğratmıştır. İçkale dışında, kente kısa sürede ve kolaylıkla hâkim olan Süleymanşah, halka hiç dokunmayarak "aman" vermiş, alınan tutsakları salıvermiş, *Türk* askerlerine "*Hıristiyan* halka iyi davranmaları, onlardan hiçbir şey almamaları, evlerine girmemeleri ve kızlarıyla da evlenmemeleri" hususularında buyruk çıkartmış ve halka sonderecede iyi muamelelerde bulunup adil davranmıştır. Daha sonra, o, *Kawasyana* adlı Mar Cassianus'un büyük kilisesini açtırıp içindeki değerli eşyayı aldırtmış ve burasını camie çevirttikten sonra 17 Aralık 1084 Cuma günü, 110 müezzinin okuduğu ezanı mütaakıp çok kalabalık bir cemaatla Cuma namazı kılınmıştır. Öte yandan, bir kısım *Antakyalı* askerler teslim olmayarak içkalede direnişi hâlâ sürdürmekte idiler. Fakat çok geçmeden onlar da *Selçuklu* baskısı karşısında

"aman" dileyip 12 Ocak 1085'de teslim olmak zorunda kalmışlardır. Süleymanşah, elegeçirilen çok sayıdaki ganimetleri, "Değerinden düşük fiatla da olsa, dışarı çıkartılmayıp yine şehir içinde satılmasını" emretmiştir. *Antakya* halkı, Süleymanşah'ın kendilerine karşı göstermiş olduğu bu olumlu ve adilâne davranışlardan dolayı çok mutlu olmuş ve onun yönetimini, Philaretos'unkinden çok daha iyi bulmuşlardır. *Hıristiyan* ahali, büyük kiliselerinin camie çevrilmesi sebebiyle Süleymanşah'tan aldıkları izinle *Meryemana* ve *Azizcercis* adlarında iki kilise inşa etmişlerdir. Bunlardan başka Süleymanşah, çarpışmalar sırasında yıkılan yerleri tamir ettirmiş, sözünde durup kendisine yardım eden şıhne İsmail ve içkale muhafızını yine eski görevlerinde bırakmıştır. Süleymanşah, o devir *Hıristiyan* âleminin kutsal kentlerinden sayılan *Antakya*'nın fethini, özel bir elçiyle tâbi olduğu sultan Melikşah'a bildirmiş, buna çok sevinen sultan, başkent *İsfahan*'da, fethi kutlama törenleri yaptırmış ve müjde davulları vurdurmuştur. Süleymanşah, *Antakya*'ya bağlı olan *Bagras*, *Derbesak*, *Artah*, *Hârim*, *Süveydiye* vs. gibi kent ve kaleleri de birer birer fethetmiştir. Öte yandan *Antakya*'nın elinden çıktığını haber alan Philaretos, *Kilikya*'daki *Katolikosluk* merkezi olan *Honi* (*Khunu*, *Honin*)'ye gitmişse de emîr Buldacı'nın kendisini izlemesi sonucunda *Maraş*'a çekilmek zorunda kalmıştır. Fakat çok geçmeden *Maraş*, *Honi*, *Göksun* ve *Elbistan*'ın da Buldacı tarafından fethi üzerine, oğlu Barsama'nın yönetimindeki *Urfa*'ya gitmişse de başta oğlu olmak üzere, şehir ilerigelenleri ve halk tarafından nefretle karşılanmıştır. Philaretos, böylece yönetiminde bulunan *Urfa*, *Maraş* vesair yerlerin elinden çıkmasından sonradır ki, çok sayıda değerli armağanlarla (altın, gümüş, iyi cins at ve katırlar) sultan Melikşah'ın katına çıkmak amacıyla, *Horasan*'a hareket etmiş, sultanın başka bir yolla *Kuzey–Suriye*'ye gelmekte olması nedeniyle onunla görüşemememiş, ancak *Bet Nahrin* (*Beynennehreyn* = *Elcezire*)'-

de onun katına çıkabilmiştir. O, hâkim olduğu memleketleri yeniden elde etmek için "Vergi vermeyi, hutbe okutmayı" yani *Selçuklu* vasallığını kabul ettikten başka, törenle sünnet olarak *Müslüman* olmuştur. Bunun üzerine sultan Melikşah, kendisine oğlu Barsama'nın yönetiminde bulunan *Urfa*'yı dirlik olarak vermişse de oğlunun ve şehir halkının girişimleri sonucunda, bundan vazgeçilerek *Maraş*'a atanmıştır (1086/87). Böylece, bir taraftan, önce Bizans'a, daha sonra da *Selçuklu* imparatorluğuna tâbi olmak suretiyle, hükümranlığını sürdürmüş olan Philiaretos'un, sınırları *Harput*'tan *Kilikya*'ya dek uzanan (*Urfa*, *Antakya*, *Ra'ban*, *Malatya*, *Maraş*, *Misis*, *Anazarba*, *Tarsus*) *Ermeni prensliği*, *Büyük Selçuklu imparatorluğu* sınırları içine alınmış oldu.

Emîr Bozan Urfa'da

Bu sıralarda, *Urfa* yönetimini *Selçuklu* valisi olarak elinde tuttuğunu gördüğümüz Philoaretos'un oğlu Barsama'nın, sultan Melikşah'a bir heyet göndererek "Şehri kendisine teslim edeceğini" bildirmesi üzerine sultan, adı kaynaklarda belirtilmeyen bir *Amîd*'i şehre yolladı. Fakat yönetimi eline alan *Amîd*'in, halkın mal ve paralarına elkoyması nedeniyle Barsama, halkın da yardım ve desteğiyle onu kentten uzaklaştırdı. Durumun yeniden Melikşah'a arzedilmesi üzerine sultan, maiyyeti emîrlerinden Bozan'ı *Urfa*'ya vali olarak gönderdi. Barsama'nın direnişi dolayısıyla Bozan, şehri bir süre kuşatmışsa da Barsama'ya karşı gelen halkın, İbn Kudâna adlı *Nasranî* bir tacirle işbirliği yapması sonucunda *Urfa*, Bozan'a teslim edilmiştir (Mart/Nisan 1087). Böylece *Selçukluların* yüksek hâkimiyetini kabul etmelerine, yani vasal olmalarına rağmen *Urfa* kenti de *Antakya* gibi, bir *Türk* valisi atanmak suretiyle doğrudan doğruya *Büyük Selçuklu imparatorluğunun* yönetimine alınmış oldu.

IV.

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİNDEKİ İLİŞKİLER

I. Kılıçarslan zamanı (1086-1107)

Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan zamanında da *Ermenilerle* olan ilişkiler sürüp gitmiştir. Bu devrede *Ermeniler, Büyük Selçuklu imparatorluğunda* olduğu gibi, *Selçuklulara* tâbi küçük prenslikler halinde, her türlü dinî ve idarî faaliyetlerinde tamamen bağımsız idiler. Bununla birlikte *Ermeniler, Haçlılarla* işbirliği yaparak onlara, *Selçuklular* adına yönettikleri *Urfa*'yı teslim edip (*Ermeni* Toros), orada ilk *Haçlı prensliğini* kurmalarına (1098) yardım ettikleri gibi, *Antakya*'yı almalarında da (Haziran 1098) büyük ölçüde yardımcı (*Ermeni* Firuz'un ihanetiyle) olmuşlardır. Ayrıca onlar, yine bu devrede, özellikle *güney-doğu Anadolu* ve *Kuzey-Suriye*'de cereyan eden olaylarda, *Selçuklulara* karşı zaman zaman *Haçlıların* yanında yer almaktan geri kalmamışlardır.

Ahmed Gazi ve Ermeniler

Danişmendlilerin, Sivas, Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri ve *Çorum* kentlerini kapsayan bölgede, *Selçuklulara* tâbi bir beylik kurup, yavaş yavaş sınırlarını genişletmeye başlamaları, *Selçuklu* vasalı olarak bu bölgede yaşayan *Ermeni* prensliklerinin yönetim ve egemenliklerinin sona ermesine neden olmuştur. Bu cümleden olarak Danişmend Gümüştegin Ahmed Gazi, hemen hemen hiçbir direnişle karşılaşmaksızın *Sivas*'ı elegeçirmiş ve *Ermenilerin* oturdukları *Kilikya*'ya da hâkim olmakta (1085/86) güçlük çekmemiştir. Ahmed Gazi, sultan Melikşah'tan izin (menşûr) almak suretiyle valiliğini sürdürmekte olan *Ermeni* Gabriel'den, onun zalimâne yönetiminden yılmış olan *Ermeni* ve *Süryanî* halkın da yardımlarıyla *Malatya*'yı alarak (1090) *Selçuklu* sınırlarına katmıştır. Fetihten sonra şehir halkına hiç dokun-

mayan ve "İşlerine dönmelerini" bildiren Ahmed Gazi, *Sivas* ve *Malatya*'da, *Bizans* ile, ortodoksluğu kabul eden Gabriel'in baskı ve tahakkümleri altında ezilmiş olan halka, yiyecek maddeleri, giysi ve özellikle tarım aletleri dağıtmış ve zindanlara atılan çok sayıdaki halkın serbest bırakılması hususunda buyruk çıkartmış ve böylece çoğunluğu *Ermeni* ve *Süryanîlerin* oluşturduğu her iki şehir halkının refahını sağlamada büyük çaba göstermiştir. Ahmed Gazi'nin bu adilâne tutum ve davranışları, çağdaş *Ermeni* ve *Süryanî* kaynaklarına (Urfalı Mateos, Süryanî Mihail, Abu'l-Faraç vs. gibi) aksetmiş ve "Ahmed Gazi'nin iyi bir *Türk* hükümdarı olduğu ve zamanında *Sivas* ve *Malatya* halkının bolluk ve mutluluk içinde yaşadığı" özellikle övgü dolu ifadelerle belirtilmiştir. Onun 1105 yılındaki ölümü dolayısıyla Urfalı Mateos (S. 225), "Ahmed Gazi iyi bir adam, memleketi imar edici, *Hıristiyanlara* karşı çok merhametli bir zattı. Tâbiiyetinde bulunan *Hıristiyanlar*, onun ölümü için büyük matem tuttular" şeklindeki ifadeleri kaydetmiştir.

Sultan Kılıçarslan, tâbi *Ermeni* halkına karşı daima adil davranmış, *İslâm-Hıristiyan* mücadelesini, *Bizans* ve *Haçlılara* karşı sürdürmekte olduğu sıralarda bile, tebaası *Ermeni* ve *gayri Müslim* halklar, kendisine sonderecede sevgi, saygı ve güvenle bağlanmışlardır. Onun ölümü (Nisan 1107) dolayısıyla yine Urfalı Mateos (S. 231), "Sultanın ölümü sebebiyle *Hıristiyanlar*, büyük matem tuttular. Çünkü o, her bakımdan iyi ve tatlı bir zattı" ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca *Elbistan Ermenileri* de *Haçlıların* değil, Kılıçarslan'ın tebaası olmayı yeğlemişlerdir.

Kilikya'ya sefer (1108)

Sultan Kılıçarslan'ın ölümü üzerine, bir yandan *Haçlıların*, öbür yandan da *Bizans*'ın saldırılarını artırmaları sonucunda, bir süre (1107–1110) hükümdarsız kalan *Türkiye Selçukluları*, *Orta-Anadolu*'ya çekilmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca, *İzmir* ve yörelerindeki *Çaka Beyliği* sona erdiği gibi, *Karadeniz* kıyılarındaki Karategin ile

Ceyhan ve yörelerindeki Buldacı'nın hükümranlıkları da ortadan kalkmış idi. *Selçuklu* egemenliğinin böylece zaafa uğramasından faydalanan *Ermeniler*, daha önce *Selçuklu* sınırlarına alındığını gördüğümüz Philaretos Brachamios'un *Ermeni prensliği* yerine, savunması kolay olması bakımından *Toros* dağlarında, *Haçlıların* destek ve yardımlarıyla yeni bir prenslik kurdular ve sınırlarını genişletmek amacıyla da *Selçuklu* kentlerine saldırılara başladılar. Bu sıralarda, *Selçuklu* tahtında bir sultanın bulunmamasına rağmen harekete geçen 12 bin kişilik bir *Selçuklu* ordusu, Ruben'in oğlu Toros'un yönetimine geçen *Kilikya'yı* fethe girişti. *Selçuklu* ordusu, *Anazarba* yörelerinde *Ermenileri* bozup çok sayıda tutsak aldıktan sonra *Maraş* yönüne hareketle prens Goğ-Vasil'in elindeki *Pertus* (*Gaban* yörelerindeki *Berdus*, *Birtis*) kalesine değin ilerleyerek kuşatıp sıkıştırmaya başladı. Vasil, dayısı Bedros ile birlikte bir karşı saldırıya geçmeyi denemişse de başarılı olamamış ve *Göksun'a* çekilmek zorunda kalmıştır.

Belek Gazi ve Gerger Ermenileri

Malatya Selçuklu hükümdarı Tuğrul Arslan'ın atabeki olan *Artuklu* Nuruddevle Belek Gazi, *Malatya'ya* bağlı *Harput*, *Palu* ve yörelerinde, yolkesicilik ve yağma eylemlerinde bulunan *Gerger Ermenileri* üzerine Ocak 1121'de bir sefer yapmak zorunda kalmıştır. Şöyleki: Belek Gazi, önce *Gerger Ermeni* reisi Mihail'e haber gönderip "Bu eylemlerine son vermesini, buna karşılık kendilerine her yıl bin yük buğday ile *Malatya'ya* ait üç köyü vereceğini" bildirdi. Mihail, "Hırsız ve şakilerin kendi memleketinde bulunmadığını" birkaç kez bildirmesine rağmen sözünde durmayıp kendisine bağlı *Ermeni* çetelerine, *Hanzit* köylerine baskınlar yaptırtarak yakıp yıkmayı sürdürmüş ve hattâ bir *Selçuklu* garnizonuna da baskın yaptırmıştır. Bunun üzerine Belek Gazi, buzlarla kaplı *Fırat* ırmağını geçtikten sonra *Keryon* dağı üzerindeki karla kaplı yola bin başı boş atı salıvererek karları temizletip yolu geçile-

cek bir duruma getirdi. Böylece bu dağı kolayca aşan Belek, atlı kuvvetleriyle *Esetha* dağını da geçerek *Gerger* yörelerine erişti. O, burada oturan ve şakilik yapmakta olan *Ermenileri* *Hanzit*'e getirterek onlara bu yörelerde köyler verdi ve iyi davranıp onları köle yapmadı. Bu yeni yerleşim merkezlerinden memnun olan *Ermenilere* "*Gerger*'e bir daha dönmemeleri" hususunda ant içirdi; bununla birlikte antlarına sadık kalmayarak *Gerger*'e dönüp şakiliğe devam eden bir kısım *Ermenilerin* evleri yıkıldığı gibi, mallarına da elkonuldu ve yakalanıp köle yapıldı.

Sultan I. Mesud devri (1116-1155)

Türkiye Selçuklu sultanı I. Mesud zamanında, Sebastos Leon (Levon)'un oğlu *Kilikya Ermeni* prensi II. Toros, *Toroslar*'dan inip *Anazarba*, *Misis* (*Masisa*), *Adana* ve *Tarsus*'u işgal etmiş, hattâ *Bizans* imparatoru Manuel Komnenos'un *Çukurova* bölgesi valisi Andronikos'un kumandasında gönderdiği kuvvetleri de bozguna uğratıp *Çukurova*'nın bazı yerlerindeki *Bizans* hâkimiyetine son vermişti. *Bizans*'a karşı kazandığı bu başarı üzerine Toros, bu kez, *Selçuklu* memleketlerine de saldırılara başladı. Esasen devletinin güney bölgesindeki *Ermeni-Bizans* çatışmasını gözden uzak tutmayan sultan Mesud, kendisine başvuran imparator Manuel ile de anlaşarak kalabalık ordusuyla, daha önceleri *Selçuklular* tarafından fethedilmiş bulunan *Çukurova* bölgesini, *Selçuklu* sınırlarına yeniden katmak amacıyla, damadı *Danişmendli* Yağıbasan ile birlikte harekete geçti (1155). Sultan, Toros'a gönderdiği bir elçi aracılığıyla "Biz, senin memleketini tahrip etmek için gelmedik. Eğer itaat edip bize tâbi olursan dostumuz ve evlâdımız olarak yine eski yönetiminde kalırsın, bununla birlikte işgal ettiğin Bizans memleketlerini geri vermelisin" (*Sımbat Vekayinâmesi*, s. 56) demiştir. *Papaz* Grigor'un ifade ettiği gibi (Urfalı Mateos, *Zeyl*, s. 307) "Sert ve azametli sultanın kendilerine saldırıya geçmemesini sağlayan Tanrı'ya şükür ve niyazda bulunan *Ermeniler*, buna sondere-

cede çok sevinmişlerdir." Sultanın elçi heyetini günlerce iyi bir biçimde ağırlayan Toros, onlarla birlikte sultana bir elçi göndererek "Biz, hükümdar olan sizlere gönül rızasıyla itaat ediyoruz. Çünkü siz, bizim gelişip yükselmemize hiçbir zaman engel olmadınız ve yurtlarımızı yakıp yıkmadınız. Fakat elde ettiğimiz *Bizans* memleketlerini geri verme hususuna gelince, bunu asla kabul edemeyiz" (Papaz Grigor, *Zeyl*, s. 307-308) demiştir. Toros'un bu cevabını olumlu bulduğu anlaşılan sultan Mesud, "*Ermenilerin* itaat ettikleri" hususunu kapsayan bir antlaşmayı kabul ettikten sonra hiçbir çatışmaya girişmeden ve herhangibir tahribatta bulunmadan geri dönmüştür. Fakat daha sonra Toros, bu kez, *Haçlılarla* işbirliği yaparak *Bizans* kuvvetlerini *Tarsus* yörelerinde bozguna uğratıp ağır zayiat verdirmiştir. Devletinin güney bölgesinde yeniden ortaya çıkan bu huzursuzluğa seyirci kalmayan sultan Mesud, bu kez, daha büyük bir orduyla harekete geçip *Anazarba*, *Misis* ve hattâ *Osmaniye* yörelerindeki kalelerden biri olan *Tellü Hamdûn*'a değin ileri harekâtını sürdürdü. Bu sırada, *Antakya* topraklarına akınlar yapmakla görevlendirdiği Yakub Bey, üç bin kişilik kuvvetiyle Toros'un kardeşi Stefan (İstefan) ve *Templier* (*Frerler*) şövalyeleri tarafından bir baskınla yok edilmişti. Bu sıralarda ortaya çıkan veba salgını sebebiyle atları telef olan *Selçuklu* ordusu yaya kalmış ve kötü iklim şartları onları daha da elim bir duruma sokmuştu. Bunu fırsat bilen Toros, *Develi*'ye dek *Selçuklu* kuvvetlerini izleyip birtakım yağma eylemlerinde bulunmuştur. Böylece sultan Mesud'un bu *Kilikya* seferi başarılı olamamıştır.

II. Kılıçarslan devri (1155-1192)

II. Kılıçarslan'ın *Danişmendli* Yağıbasan ile anlaşmazlık ve mücadelesi (Ekim 1155) ve eniştesi *Musul* atabeki Nuruddin Mahmud'un birtakım düşmanca hareketleri sırasında, bundan istifade etme fırsatını bulan Toros'un kardeşi Stefan, *Maraş Selçuklu* emîrinin bir *Ermeni* köyüne saldırmasını bahane ederek kardeşinin

destek ve yardımından yoksun olarak 1156 yılında, *Ermeni* kaynaklarında da şiddetle kötülenen bir harekât sonucunda, *Maraş*'ı işgal ile *Ermeni* ve diğer *Hıristiyanları* öldürüp mal ve mülklerine elkoymuş ve şehri yakıp yıkmıştır. Bunun üzerine II. Kılıçarslan, derhal harekete geçti; Stefan ise bir kısım halkı ve Salibhioğlu Mar Dionysius adlı şehir papazını alarak *Maraş*'tan kaçmak zorunda kaldı. Şehre giren sultan, Urfalı Mateos'un da belirttiği gibi, "Hiçbir cebir icra etmedi", *Ermenilere* herhangibir kötü hareket ve davranışlarda bulunmadı; daha önce şehirden kaçıp, bu kez geri gelen *Ermenilerin* bağ ve tarlalarını geri verdi. Sadece *Ermeni* halkını kışkırtıp isyana zorlayan bir papazı idam ettirdi. Kılıçarslan, ordusuyla *Göksun*'a geldiği zaman *Ermeni* hareketleri sebebiyle kaçan halkı, yeniden davetle yine eski yurtlarına yerleştirdi. Öte yandan *Behisni Selçuklu* beyinin, sultanın "*Hıristiyanlara* karşı merhametle hareket etmesi" hususunda vermiş olduğu buyruğu yerine getirmemesi ve vergileri artırması üzerine, bir kısım *Ermeniler*, gizlice Stefan'ı şehre davet etmişlerse de aralarındaki bir *Ermeni*nin ihbarı sonucunda, *Behisni*'den kaçmak zorunda kalmışlardı. *Ermeni* ve *Süryanî* kaynaklarında ifade edildiği üzere, bunu haber alan "Âlicenab sultan, onları, yeniden yurt ve topraklarına getirtip yerleştirdi, boşalmış olan şehir yeniden canlandı". Kılıçarslan, daha önceleri Toros'tan aldığı *Pertus* kalesi önlerine geldiği zaman artık direnmenin yersizliğini anlayan Stefan, isyanı bırakıp sultana itaatını bildirdi, sultan da bu önemli kaleyi, kardeşi Toros'un onayıyla ona dirlik olarak geri verdi; böylece *Ermeni* isyan hareketleri sebebiyle *Maraş* ve dolaylarında ortaya çıkan huzursuzluğu bertaraf ettikten sonra kuvvetleriyle birlikte geri döndü (Ağustos 1157). Bununla birlikte Kılıçarslan, devletinin güney sınırlarını *Ermeni* saldırılarından korumak amacıyla, Sancarşah'ı *Ereğli*'ye, Argunşah'ı *Niğde*'ye ve Tuğrulşah'ı da *Elbistan*'a melik olarak atamıştır.

Ermeni prensi Mhleh Khodoron'un 1175'de *Sis*'de öldürülmesi üzerine, yerine geçen II. Ruben (1175–1187), *Bizans*'ın, Kılıçarslan'a yenilmesi (1176 *Myriokephalon= Kumdanlı* zaferi) sonucunda, *Misis* ve *Adana* kentlerini işgal ettiklten başka, para ödemek suretiyle *Kilikya*'da hayvanlarını otlatıp kışlayan göçebe *Türkmenlere* saldırılarda bulunmuştur. Bunun üzerine harekete geçen sultan, *Eyyubî* hükümdarı Salâhüddin Eyyubî'nin de destek ve yardımını sağladı. Böylece Kılıçarslan ve Salâhüddin, *Ermenilere* karşı askerî harekâta giriştiler. Salâhüddin, 1180 yılı yazında, *Maraş* yönünden *Ermeni* topraklarına girdi. Salâhüddin ve Kılıçarslan'a karşı direnmeye cesaret edemeyen Ruben, "Aldığı *Türkmen* tutsaklarını salıverme ve tazminat ödeme" karşılığında barış isteğinde bulundu. İsteği kabul edilip barış yapıldıktan sonra *Selçuklu* ve *Eyyubî* kuvvetleri memleketlerine dönmüşlerdir.

Sultan Kılıçarslan devrinde, *Azerbaycan*'dan *Anadolu*'ya kesif bir *Türkmen* göçü vukubulmuştur (1085). Birkaç yıl *Doğu* ve *Orta-Anadolu*'da çeşitli olaylar çıkartıp geniş çapta yağma ve istilâ hareketlerinde bulunan *Türkmenler*, *Ermenilerle* de çarpışmışlar, onlardan çok sayıda tutsak almışlardır. Ortaya çıkan bu karışıklıklar sebebiyle harekete geçen yöresel *Türk* beylikleri hâkimlerinin izlemeleri sonucunda, sayıları beş bin civarında olan bu *Türkmenler*, başbuğları Rüstem Bey'in yönetiminde, *Malatya*, *Kayseri* ve yörelerinden ayrılıp *Maraş* yönünden *Ermeni* krallığı sınırlarını geçtiler. 1187 yılında, *Sis* kentine değin ilerleyen Rüstem Bey, baron Leon (Levon) tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı ve kendisi de çarpışmalar sırasında öldürüldü.

II. Süleymanşah devri (1196-1205)

Sultan II. Kılıçarslan'ın eski *Türk* hukuku, feodal töre ve sistemi gereğince, devletini onbir oğlu arasında bölüştürmesi ve kardeşlerin saltanat çatışmalarına başlamaları sonucunda, *Türkiye Selçuklu* devleti içinde ciddî buhranlar ortaya çıkmıştı. Gerek *Bizans*, gerekse *Selçuk-*

lulara tâbi duruma sokulmuş olan *Ermeniler*, bundan faydalanarak harekete geçip *Selçuklu* memleketlerini işgale başladılar. Bu cümleden olarak *Kilikya Ermeni* prensi II. Leon (1187–1211), etrafına topladığı kuvvetlerle isyana başlayarak *Toros* dağlarından hareketle *Ereğli* ve *Kayseri*'ye saldırılarda bulunup bir kısım yerleri işgal etti. Daha sonra o, *Bizans*, *Papalık* ve diğer *Avrupa* devletleriyle ilişkiler kurarak onların destek ve yardımlarını sağlamak için birtakım girişimlerde bulunmuş, hattâ Büyük Leon adıyla krallık tacı bile giymiştir. Leon'un güneyde *Selçuklu* memleketlerine saldırıp bazılarını işgal etmesi üzerine, Rüknüddin II. Süleymanşah, 1199 yılında, ordusuyla birlikte harekete geçerek *Kilikya Ermenilerini Torosların* güneyine sürdüğü gibi, Leon'un düşmanı durumunda bulunan *Lampron (Namrun) Ermeni* senyörü Oşin ile birlikte *Adana*'ya değin ilerlemiş ve asi Leon'u *Selçuklu* tâbiyetine almayı başarmıştır. Bu nedenle kral Leon, tâbiiyet statüsü gereğince, Süleymanşah adına para da bastırmıştır. Böylece *Kilikya Ermeni krallığı*, *Türkiye Selçuklularına* yeniden tâbi duruma getirilmiştir.

I. Gıyasüddin Keyhusrev zamanı (1205-1211)

II. Süleymanşah'ın ölümünden sonra ortaya çıkan buhranlardan faydalanan vasal *Kilikya Ermenileri*, *Selçuklu* sınırlarına saldırılar düzenledikten başka, özellikle *Toros* dağlarından geçen *Anadolu–Suriye kervan yolunun* güvenliğini ortadan kaldırarak işlemez bir duruma getirmişlerdir. I. Gıyasüddin Keyhusrev, ikinci kez *Türkiye Selçuklu* tahtına geçtikten bir yıl sonra (1206) da saldırılarını sürdürerek *Türkmen* nüfusunun kalabalık olduğu *Göksun*'a baskınlar yapmışlar, *Elbistan*'ı kuşattıktan başka *Haleb* topraklarına dahi girmişler, bu nedenle *Haleb Eyyubî* hükümdarı da *Ermenilerle* çarpışmak zorunda kalmıştır. Devletinin güneyindeki bu olaylar ve özellikle *Anadolu–Suriye* ticaret yolunun tehlikeye düşmesi sebebleriyle Gıyasüddin Keyhusrev, *Ermenileri* tedib için 1208/9 yılında, beraberinde Meliküz-

zâhir'in gönderdiği *Eyyubî* kuvvetleri de olduğu halde, *Maraş* yönünden *Kilikya Ermeni krallığı* topraklarına girdi. Başta *Pertus* kalesi olmak üzere, bazı ilçe ve kaleleri elegeçirdi. Daha önce görüldüğü gibi, *Pertus* kalesi, Kılıçarslan tarafından alınmış ve yeniden *Ermenilere* (Stefan) bırakılmıştı. *Pertus* kuşatması sırasında yapılan çarpışmalarda kral Leon'un oğlu Gregori de alınan tutsaklar arasında bulunuyordu. Bu başarılı *Selçuklu* tedib seferi dolayısıyla çok sıkışık duruma düşen Leon'un, *Haleb* ve *Mısır Eyyubî* hükümdarları (Meliküzzâhir ve Melikülâdil) aracılığıyla barış girişimlerinde bulunması sonucunda sultan Keyhusrev, "*Selçuklu* tâbiiyetine sadakat göstermesi, *Anadolu–Suriye kervan yoluna*, *Selçuklu* ve *Haleb Eyyubî* topraklarına bir daha saldırmaması" şartlarıyla onunla bir barış antlaşması imzaladı. Gerçekten Leon, bu antlaşmaya bir süre sadık kalmış ve hattâ sultan adına para da bastırmıştır.

İzzüddin Keykâvus devri (1211-1220)

Sultan İzzüddin Keykâvus'un, kardeşi Alâüddin Keykubad ile saltanat mücadelesi yapmasından faydalanan ve kendisine karşı Alâüddin'in müttefiki durumunda olan tâbi *Kilikya Ermeni* kralı Leon, *Toros* dağlarını aşarak *Selçuklu* memleketlerine saldırılarda bulundu, *Ulukışla*, *Ereğli*, *Karaman* il ve kalelerini işgal etti. İzzüddin Keykâvus, ticarî bakımdan *Selçuklular* için daha önemli bulduğu *Sinop* kıyı kentini fethettikten (1215) sonra 1216 yılında, *Ermenilere* karşı harekete geçmek zorunda kaldı. Sultan, *Haçlılarla* işbirliğine girişmesine fırsat vermeden Leon'un kuvvetlerini bozup, işgal edilen *Karaman*, *Ereğli* ve *Ulukışla*'yı yeniden elegeçirdi. Böylece *Ermeni* isyan ve yayılması önlenmiş, *Torosların* ötesine atılmış oldu.

Sultan İzzüddin Keykâvus'un *Antalya* seferi sırasında (Ocak 1216) *Ermenilerin Antakya*'yı işgal etmeleri üzerine, *Haçlılarla* yapmış oldukları antlaşma bozulmuştu. Bu nedenle her iki taraf arasında ortaya çıkan gergin havadan istifade eden sultan, 1216 yılı ilkbaharında hare-

kâta başlayarak *Konya* ve *Kayseri* üzerinden *Maraş*'a geldi ve *Yabanlu* ovasında karargâhını kurdu. Keykâvus, *Selçuklu* vasalı *Haleb Eyyubî* hükümdarı Melikuzzâhir'e bir elçi gönderip "Kuvvetleriyle birlikte *Derbesak*'tan *Ermeni* krallığı sınırlarını geçmesini ve *Antakya*'yı fethetmesini" bildirdi. Melikuzzâhir, *Ermenilerin*, *Haleb*'e sahip olmak isteyen amcası *Mısır Eyyubî* hükümdarı Melikülâdil ile dostluk kurmaları dolayısıyla sultanın bu önerisini kabulde hiçbir sakınca görmedi ve hattâ askerî hazırlıklara da başladı. Fakat bir yandan ilişki kurduğu amcasının olumsuz tavsiyeleri, öte yandan kral Leon'un değerli armağanlarla kendisine başvurması üzerine, sultana katılmada kesin bir karar veremiyordu. *Eyyubî* kuvvetlerinin gecikmesi nedeniyle Keykâvus, bir yandan, *Aksaray* kadısaskeri Evhadüddin Hüseyin'i *Haleb*'e gönderirken, öbür yandan da *Maraş* emîri Nusretüddin'i, *Eyyubîlere* ait *Balat*'a saldırtarak buradaki Leon'a yardım eden ve *Selçuklu* memleketlerine yağma akınlarında bulunan *Ermenilerin* bir kısmını öldürtüp bir kısmı da tutsak aldırttı. Bu *Selçuklu* askerî harekâtı üzerine, sultan ile Melikuzzâhir arasında elçiler teati edilmişse de çok geçmeden Melikuzzâhir vefat etmiştir (Ekim 1216). Böylece bir süre vakit kaybeden İzzüddin Keykâvus, beraberinde *Maraş* emîr Nusretüddin olduğu halde, *Ermeni* topraklarına girerek *Çınçın* ve *Haçın* (*Saimbeyli*) kalelerini fethetti. Sultanın sancağının çekildiği her iki kaledeki *Ermeni* prensleri aileleriyle birlikte "aman" dileyip sultana sığındılar; kalelerdeki çok miktardaki silâh ve yiyecek maddelerine elkonuldu. Daha sonra kral Leon'un kuvvetleriyle *Toros* dağlarında *Ceyhan* ırmağı üzerindeki *Gaban* (*Keban*) kalesi civarında yapılan şiddetli bir savaş sonucunda *Ermeniler* ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Başta Oşin, *Namrun* senyörü Konstantin, Hetumoğlu Konstantin ve Vasil olmak üzere, ilerigelen birçok *Ermeni* prensleri tutsak alındı. Bu yenilgi üzerine Leon,

1218 yılında, bir elçi heyetiyle birlikte birtakım değerli armağanlar göndererek sultandan, bu isyan hareketi dolayısıyla özür dilemek zorunda kalmıştır. Yapılan antlaşma gereğince, "Savaş sırasında alınan *Ermeni* tutsaklar başvergisi (*cizye*) karşılığında salıverilecek, bazı sınır kaleleri (*Lozad*, *Lulua* vs. gibi) *Selçuklulara* verilecek, *Ermeni* krallığı yeniden *Selçuklu* vasallığına girecek, *Sis* (*Kozan*)'de sultan adına para bastırılıp hutbe okutulacak, gerekli görüldüğü zaman 500 *Ermeni* askeri gönderilecek ve her yıl 20 bin altın vergi ödenecek, buna karşılık sultan da Leon'u vasal *Sis* kralı olarak tanıyan bir *menşur* verecektir". Bu şartların uygulanması cümlesinden olarak İzzüddin Keykâvus, *emîr-i Devât* Ziyaüddin Karaarslan'ı tâbiiyet menşûr ve hil'atı ile *Kozan*'a gönderdi. *Kozan*'da Leon'un sarayında yapılan tören sırasında *vasallık menşuru* okundu; Leon, sultanın gönderdiği tâbiiyet alâmeti olan *hil'atı* giydikten sonra "Antlaşmaya sadık kalınacağı" hususunda, başta kendisi olmak üzere, *Ermeni* tekfuru ve diğer ilerigelen *Ermeni* prensleri birer birer ant içtiler. Böylece *Kilikya Ermeni krallığı* bir kez daha *Selçuklu* tâbiiyeti altına alındığı gibi, *Anadolu — Suriye kervan yolu* da güvenceye kavuşturulup işler bir duruma getirilmiştir.

I. Alâüddin Keykubad devri (1220-1237)

Türkiye Selçuklu devletine her bakımdan kudretli ve parlak bir devir yaşatan sultan I. Alâüddin Keykubad, *Anadolu — Suriye kervan yolunu* yeniden keserek tüccar mallarına elkoyan ve dolayısıyla *Selçuklu* ticaretine engel olan tâbi *Kilikya Ermeni* krallığına karşı bir tedib seferi düzenlemek zorunda kalmıştır. Bu sıralarda, kral Leon'un ölümünden (1219) sonra kızı İsabelle (Zabil)'in *Antakya Haçlı* prensi IV. Bohémond'un oğlu Philippe ile evlenmesi sebebiyle *Haçlılar*, *Ermeni* memleketlerini işgale başlamışlardı. Buna karşı gelen bazı *Ermeni* ilerigelenlerinin Philippe'i tutuklamaları üzerine, askerî harekâta geçmek isteyen Bohémond'a karşı *Papa* ve *Haçlılar* cephe almışlardı. Oğlunu kurtarmak için çare

arayan Bohémond'un sultana başvurarak *Ermenilere* karşı bir ittifak oluşturmasına karşılık, *Ermeniler* de *Haleb Eyyubî* hükümdarı Şihabüddin ve *Kıbrıs Haçlılarıyla* bir ittifak yaptılar (1225). Böylece Alâüddin Keykubad, emîr Çavlı ve sultan Keyhusrev'in kayın pederi Komnenos Mavrozomes kumandasında karadan, emîr Ertokuş kumandasında da denizden olmak üzere, kuvvetler gönderip *Ermenilere* ve muhtemel saldırılarını önlemek amacıyla da *Kıbrıs Haçlılarına* karşı askerî harekâta başladı. Ertokuş, bütün direnişleri kırıp *Manavgat*, *Anamur* ve daha birtakım önemli kıyı kalelerini *Ermeni* ve *Bizanslılardan* teslim alarak *Silifke*'ye değin ileri harekâtını sürdürdü ve büyük bir zafer kazandı. Öte yandan karadan ilerleyen *Selçuklu* ordusu, *Göksu* vadisinden *Silifke*'ye, oradan da *Maraş* ve *Ceyhan* ırmağı vadisinden *Çukurova*'ya inmekte idi. Çaresizlik içinde bulunan ve Leon'un kızı İsabelle'i oğlu Hetum (1226–1270) ile evlendiren ve böylece *Hetum* (*Hayton*) *Ermeni krallığı hanedanını* tesis eden baron Konstantin Pali, *Silifke* ve bazı kaleleri verme vaadiyle *Haçlılara*, oğlu Hetum da *Silifke*'deki *Hospitalier* ve *Tempelier* şövalyelerine başvurmuşlarsa da ilerleyen *Selçuklu* ordusu, *İçel*, *Silifke* ve *Maraş* yöresindeki *Çınçın* kalesini ele geçirmeyi başarmıştır. Bu *Selçuklu* zaferi ve fetihleri karşısında *Haçlılardan* da yardım sağlayamayan kral Hetum, sultana, istediği şartlar çerçevesinde barış yapılması önerisinde bulunmak zorunda kaldı. Alâüddin Keykubad, sözkonusu barış önerisinin bu sıradaki *Selçuklu* siyasetine uygun düşmesi nedeniyle onunla "*Selçuklu* vasallığını yeniden kabul etmesi, birçok önemli kale ve kentleri *Selçuklulara* bırakması, gerektiğinde 1500 kişilik bir *Ermeni* kuvveti göndermesi, her yıl ödenen vergiyi iki katına çıkartması, sultan adına hutbe okutup para bastırması" şartlarıyla bir barış antlaşması imzaladı. Ayrıca *Namrun* sönyörü de bir miktar askerî birlikle *Selçuklu* hizmetine girecekti. Böylece *Kilikya Ermeni*

krallığı yeniden ve fakat bu kez daha ağır şartlarla *Selçuklulara* bağlandığı gibi, *Anadolu–Suriye ticaret yolu* da güvence altına alınıp tekrar işler bir hale getirilmiştir.

II. Gıyasüddin Keyhusrev devri (1237-1246)

II. Gıysüddin Keyhusrev zamanında, *Selçuklu* ordusunun *Kösedağ*'da, Temmuz 1243'de Baycu Noyan kumandasındaki *Ermeni* ve *Gürcülerin* de yer aldığı *Moğol* ordusu tarafından bozguna uğratılması üzerine *Moğollar*, bütün *Türkiye*'ye hâkim olmakta güçlük çekmediler. *Türkiye Selçuklu* devletinin uğradığı bu felâket nedeniyle ülkede devlet düzeni bozulmuş, her bakımdan bir buhran ve anarşi dönemi başlamıştı. Bozgundan sonra *Kösedağ*'dan süratle kaçan sultan, *Tokat*, *Ankara* ve *Antalya*'ya, sonra da *Konya*'ya gelmiş, annesi ise, kızı, cariyeleri ve hazinesiyle birlikte *Kayseri*'ye ulaşmış idi. Fakat sultanın annesi burada da kendilerini güvencede görmeyerek *Kilikya* üzerinden, birçok *Selçuklu* ilerigelenleri ve zenginlerinin sığındıkları *Haleb*'e gitmek amacıyla, *Kayseri*'den ayrıldı. O, *Kilikya*'ya ulaşıp *Selçuklu* vasalı kral Hetum'a başvurarak *Haleb* e gitmek için izin istemişse de onun bu isteği yerine getirilmemiştir. Hetum ve babası Konstantin Pali, *Moğolların* teveccühünü kazanmak amacıyla, kendilerinin konuğu durumunda olan sultanın aile mensuplarını, "Filan ve falan şahsiyetler bizim yanımızdadırlar, haber gönderin de size teslim edelim" (Abu'l-Farac, s. 542) kapsamlı bir mektupla başvurdukları Baycu Noyan'a teslim etmekten geri kalmamışlardır. *Kilikya Ermenileri* ayrıca, güya öç alma amacıyla, yine *Kilikya* yoluyla *Haleb*'e gitmekte olan *Selçuklu* tacirlerinin mal ve paralarına elkoydukları gibi, birtakım *Türk* kadınlarını da *Moğollara* peşkeş çekmekten çekinmemişlerdir. Kral Hetum'un babası Konstantin Pali'nin ağır armağanlarla *Kösedağ* savaşından önce, *Kayseri*'de bulunan sultan Gıyasüddin Keyhusrev'e gelip *Ermeni krallığı* adına itaatını tekrarladıktan başka "*Moğollara* karşı bütün *Ermenilerin* kendisine yardımcı olacakları" hususunda

vaadde bulunmasına rağmen bozgundan sonra *Selçuklu* sultan ailesine ve diğer *Türklere* yapılan bu insanlık dışı hareketleri, özellikle çağdaş *Süryanî* müellifi Abu'l-Farac (S. 543), "Bu sonderecede menfur ve müstekreh hareket, bütün hükümdarların nazarında hiçbir vechile vukuu caiz sayılmıyordu" ifadeleriyle şiddetle kınamıştır. *Kösedağ* felâketinden sonra itaatten çıkarak güya öç alma hırsıyla *Selçuklulara* cephe almış bulunan *Kilikya Ermeni krallığına* karşı bir tedib ve tenkil seferi düzenlemenin zamanı çoktan gelmiş bulunuyordu. *Ermenileri* koruyup gözetmelerine rağmen *Batı Moğolları* hükümdarı Batu Han'dan gerekli izin alındıktan sonra İsfahanlı Şemsüddin, Şerefüddin Mahmud, Seyfüddin Torumtay ve Sıracüddin Sarıca kumandasında *Konya*'dan hareket eden *Selçuklu* ordusu, *Namrun Ermeni* senyörü Konstantin'in de destek ve yardımlarıyla *Ereğli* üzerinden geçerek *Babaron* dağından *Çukurova*'ya ulaştı. Beraberlerinde çok sayıda *Frank* askeri bulunan Konstantin ve Sımbat, direnişlerini sürdürmekte idiler. *Selçuklu* baskı ve sıkıştırması dolayısıyla, *Sımbat Vekayinâmesinde* (S. 87) ifade edildiği üzere "Bir ok atımı kadar olan bir kısım kent surları yıkılmak üzere idi". Bu arada meydana gelen müthiş seller ve çamur deryası nedeniyle *Selçuklu* atlı ve yaya kuvvetlerinin hareket kabiliyetleri tükenmiş, yiyecek sıkıntısı da başgöstermişti. Bu sırada, *Alâiye*'de oturmakta olan sultan II. Gıyasüddin Keyhusrev'in ölüm haberinin gelmesi ve ağırlaşan iklim şartlarının yarattığı olumsuz durum sebebiyle ordunun geri dönmesi gerekmişti. Sultanın ölümünden habersiz olan Hetum ile "Savaş tazminatı ödenmesi, yapılan zarar ve ziyanların karşılanması, *Ermenilerin* işgal ettikleri yerler ile, *Tarsus*'a karşılık *Bragana* kalesinin teslimi, eskiden olduğu gibi, yıllık vergi ödenmesi, yeniden *Selçuklu* vasallığının kabulü" şartlarıyla bir barış antlaşması imzalandı. *Selçuklu* ordusu 1246 yılında *Konya*'ya dönmüştür. Fakat daha sonra cereyan eden ve *Türkiye*

Selçuklu devletini ciddî biçimde sarsan iç ve dış olaylar sebebiyle *Ermeniler*, bu antlaşmaya uymadıkları gibi, *Bragana* kalesini de yeniden işgal etmişlerdir. Böylece tâbi *Kilikya Ermeni krallığının* kesin olarak Selçuklu tâbiiyetine alınması mümkün olamamıştır. Esasen *Kilikya Ermeni* kıralları, *Kösedağ* savaşından sonra *Türkiye Selçuklu* sultanları adına hutbe okutmadıkları gibi, para da bastırmamışlar, yani onların tâbiiyetinden çıkmışlardır; *Türkiye Selçuklu* devletinin yönetimini ellerine geçiren *Moğollar* ile *Memlüklere* tâbi olmuşlar, böylece yöresel yönetimlerini sürdürmeye çalışmışlardır.

SONUÇLAR

1 — *Selçuklulardan* önce *Ermeniler*, *Bizans* imparatorluğuna tâbi (vasal) olarak *Doğu-Karadeniz* kıyıları, *Gürcistan* ve *Armenia* ile *Vaspurakan* adı verilen *Van gölü* havzasında, iki büyük aile kolunun (*Bagratuni* ve *Ardzruni*) yönetimlerinde, kaynaklarda *krallık* adıyla zikredilen küçük siyasal teşekküller halinde yaşamlarını sürdürmekte idiler.

2 — *Bizans* imparatorları (özellikle II. Basil), mezhep ayrılığı dışında, bağımsız bir devlet olmak amacıyla, doğudaki *Müslüman* emîrliklerle işbirliğine girişerek zaman zaman ciddî isyanlara kalkışan *Ermeni*lere karşı askerî hareketlere girişmişler, neticede *Vaspurakan* ve *Armenia*'daki *Ermeni krallıklarını* ilhak ettikten başka, halkını da *Orta-Anadolu* ve *Kilikya*'ya sürmüşlerdir. Böylece tarihte en büyük *Ermeni* tehciri yapılmıştır.

3 — Sözkonusu tehcir sebebiyle, *Selçukluların Anadolu*'da fetih ve yurt tutma faaliyetlerine başladıkları zamanlarda, *Doğu-Anadolu*'da artık herhangibir *Ermeni* siyasal kuruluşu mevcut değildi.

4 — *Bizans*'ın çeşitli şekillerdeki baskı ve tahakkümü altında siyasal bir birlikten yoksun oldukları halde ve yalnızca *Bizans* yurttaşı olarak *Orta-Anadolu* ve *Kilikya*'da yaşayan *Ermeniler*, *Anadolu*'ya bir millet halinde gelip yerleşmekte olan ve özellikle kendilerinin dinî inanç ve faaliyetlerine hiçbir biçimde müdahalede bulunmayan *Selçukluları* âdeta bir *kurtarıcı* olarak karşılamışlar ve içtenlikle onların vasalı olmayı kabullenmişlerdir.

5 — *Ermeni krallık ve prenslikleri*, *Büyük Selçuklu imparatorluğu* ve *Türkiye Selçukluları* dönemlerinde, *Müslim* ve *gayri Müslim* öteki *Selçuklu* vasalları gibi, içyönetimlerinde tamamen bağımsız olarak siyasal yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

6 — *Ermeniler*, *Türkiye Selçukluları* döneminde, bağımsız bir devlet olmak amacıyla, *Selçuklu* yönetiminin herhangibir biçimde

zaafa uğradığı ve dolayısıyla buhran ve anarşi içinde bulunduğu sıralarda, aralarında tarihî kin ve düşmanlığın mevcut olmasına rağmen *Bizans*'la, daha sonraları da *Haçlılar* ve *Moğollarla* işbirliğine başlayarak tâbi bulundukları *Türkiye Selçuklu devletine* karşı çoğu kez başarısızlıkla sonuçlanan isyan hareketlerinde bulunmuşlardır.

7 — *Bizans* ve *Selçuklular* dönemilerinde, vasallık statüsü içinde siyasal yaşamlarını sürdüren *Ermeniler*in, siyasal yetenekleri hemen hiç yok gibidir. Bunun en iyi ve belirgin örneğini, bağımsızlıkları uğruna, tâbi oldukları *Bizans* ve *Selçuklular* gibi iki büyük cihanşümul devlete karşı, çoğu kez, kendileri aleyhine çok ağır sonuçlar doğuran (özellikle *Bizans* döneminde) hareketlere girişmeleri oluşturur sanırız.

8 — Bu genel nitelikteki yazımızda görüldüğü üzere, *Ermeniler*, önce *Bizans* ve *Selçuklu*, daha sonra da *Moğol* ve *Memlüklü* devletlerinin yüksek hâkimiyetlerini tanımak suretiyle siyasal yaşamlarını sürdürmek durumunda kalmışlardır. Bununla birlikte onlar, *Büyük Selçuklu* ve *Türkiye Selçuklu devletleri* dönemlerinde (1054–1246). *Bizans* devresindekinin aksine, vasallık statüslerine rağmen, bağımsızlığa kadar varan en geniş bir hürriyet ve müsamaha içinde görünmüşlerdir. *Türk* kültür ve uygarlığıyla kaynaşmış oldukları halde, bu yaşam düzenlerinin verdiği mutluluk ve refahın akisleri, bugün elimizde bulunan *Ermeni* müelliflerinin çeşitli vekayinâmelerinde, her vesileyle açık ve seçik olarak ifade edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

ABU'L-FARAC, GREGORİ BAR HEBRAEUS : *Tarih*. İngilizceden çev. Ö. R. Doğrul. Ankara 1945–50. Cilt I-II. = TTK. Yay.

AHMED TEVHİD : *Müze-i Hümâyûn Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*. 4. Kısım. Kostantiniyye 1321.

BARTHOLD, W.: İA. "*Ani*" mad.

BROSSET, M.: *Histoire de la Géorgie*. Cilt I. St. Petersburg 1849.

CAHEN, CLAUDE : *La Syrie de Nord a l'époque de Croisades et la principoté Franque d'Antioche*. Paris 1940.

" " : *La Campagne de Mantzikert d'Apres les Sourçes Musulmans* = Byzantion 1934, IX/2.

" " : *The Turkish invasion. The Selchukids* = *A History of the Crusades*. Philadelphia 1955. I, bölüm V.

" " : *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spritual culture and history* 1071–1330. London 1968.

DEMİRKENT, I.: *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098–1118)*. İstanbul 1979 = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yay.

" " : *1071 Malazgirt Savaşına kadar Bizans'ın askerî ve siyasî durumu* = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. Fâtih Sultan Mehmed Hatıra Sayısı (1980/81), sayı 33. İstanbul 1982.

DIEHL, C.: *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev. T. Bıyıklıoğlu. İstanbul 1937.

DURDEL, J.: *Chronique d'Arménie*. Cilt II. = Recuel de Historiens de Crosiades, documentes Arméniens. Paris 1906.

GROUSSET, R.: *Histoire de l'Armen des Origines a* 1071. Paris 1947.

Hetum Vekâyinâmesi (1076–1307). Çev. H. D. Andreasyan = TTK'da basılmış nüsha.

HONİGMANN, E.: *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Çev. F. Işıltan. İstanbul 1970 = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yay.

İBNÜ'L-ESÎR, İZZÜDDİN EBU'L-HASAN ALİ B. MUHAMMED : *el-Kâmil fi't-tarih*. Beyrut 1966 (C. J. Tornberg yayınının tıpkıbasımı), Cilt XI, XII.

IORGA, N.: *Bréve Histoire de la Petite Arménie*. Paris 1930.

İSMAİL GALİB : *Takvim-i Meskûkât-i Selçukiyye*. Ankara 1971.

KAFESOĞLU, İBRAHİM : *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul 1953. = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yay.

" " : İA. "*Selçuklular*" mad.

" " : *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını (1015–1021) ve tarihî ehemmiyeti* = Fuad Köprülü Armağanı. İstanbul 1953.

KÖYMEN, M. ALTAY : *Alp-Arslan ve Zamanı*. İstanbul 1972 = MEB. Kültür yayını.

" " : *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul 1976 = MEB. Kültür yay.

" " : *Selçuklular Devri Türk Tarihi*. Ankara 1961.

" " : *Anadolu'nun Fethi* = Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi 1961.

" " : *Büyük Selçuklu İmparatorluğu. I. Kuruluş Devri*. Ankara 1979 = Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü yay.

LEBEAU, CH.: *Histoire de Bas-Empire*. Yay. M. De Saint Martin. Paris 1833. Cilt XIV.

Mihail Vekayinâmesi. Çev. H. D. Andreasyan (1941). = TTK.'da basılmamış nüsha.

MİNORSKY, V.: İA. "*Tiflis*" mad.

MİRZA, BALA : İA. "*Gürcistan*" mad.

MORGAN, J. DE : *Histoire de Peuple Arménien*. Paris 1919.

OSTROGORSKY, G.: *Bizans Devleti Tarihi*. Çev. F. Işıltan. Ankara 1981 = TTK. yay.

PARMAKSIZOĞLU, İSMET : TA. "*Ermeniler ve Ermeniye*" mad.

RUNCİMAN, STEVEN : *A Historiy of the Crusades*. Cilt III. Penguin Books.

SEVİM, ALİ : *Malazgirt Meydan Savaşı*. Ankara 1971 = TTK. Yay.

Sımbat Vekayinâmesi (951–1334). Çev. H. D. Andreasyan : TTK.'da basılmamış nüsha.

SÜMER, FARUK : *Çukurova tarihine dair araştırmalar* = A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi. Cilt I.

" " : *Anadolu'da Moğollar* = Selçuklu Araştırmaları Dergisi. Cilt I. (1969). Ankara 1970.

TOGAN, Z. V.: İA. "*Arran*" mad.

TURAN, OSMAN : *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*. İstanbul 1971.

" " : *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul 1971.

URFALI MATEOS : *Vekayinâme* (952–1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136–1162). Çev. H. D. Andreasyan. Notlar E. Dulaurier ve M. H. Yınanç. Ankara 1962 = TTK. Yay.

URFALI VAHRAM : *Kilikya Kralları Tarihi*. Çev. H. D. Andreasyan = TTK.'da basılmamış nüsha.

VARDAN, VARTABET : *Türk Fütûhâtı Tarihi*. Çev. H. D. Andreasyan. = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Semineri Dergisi 1/2 (1937).

VASİLİEV, A. A.: *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev. A. M. Mansel. Ankara 1943.

YİNANÇ, M. HALİL : *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri. I. Anadolu'nun Fethi* İstanbul 1944.

" " : İA. "*Belek*" mad.



1 — II. Leon'ın sultan II. Süleymanşah adına bastırdığı para
(Morgan, Histoire du Peuple Arménien, s. 199)



2 — II. Leou'un sultan I. Keyhusrev adına bastırdığı para (Aynı eser, s. 202)



3 — I. Keyhusrev adına basılan başka bir para (Aynı eser, s. 199)



4 — I. Hetum'un sultan I. Keykubad adına bastırdığı para (Aynı eser, s. 202)



5 — I. Keykubad adına basılan başka bir para (Aynı eser, s. 204; ayrıca bk. İ. Galib, Takvim-i Meskûkât-i Selçukiyye, s. 37; A. Tevhid, Meskûkât-i İslâmiyye, s. 231-32)



6 — I. Hetum'un sultan II. Keyhusrev adına bastırdığı para, (Morgan, s. 204)